

УДК 94 (477.51) «18» : 338.1

**ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ АНАЛІЗ
ПОХОДЖЕННЯ ЗЕМЕЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ
НАДНІПРЯНСЬКОГО КОЗАЦТВА****HISTORIOGRAPHICAL ANALYSIS OF
ORIGIN OF AGRARIAN PROPERTY OF THE
NADNIPRIANSKY COSSACKS****Любич О. А.,**

кандидат історичних наук, доцент кафедри
економіки та соціальних дисциплін Академії
державної пенітенціарної служби (Київ, Україна),
e-mail: Lubich.Sasha@ukr.net,
ORCID: 0000-0001-5099-0821

Liubych O. A.,

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor
of Economics and Social Sciences of the Academy
State Penitentiary Service (Kyiv, Ukraine),
e-mail: Lubich.Sasha@ukr.net,
ORCID: 0000-0001-5099-0821

У статті проаналізовано різні погляди на формування землеволодіння надніпрянського козацтва у XVII-XIX ст., крім цього розглянуто проблеми забезпечення та управління цим процесом. Автор спробував проаналізувати погляди дослідників XIX-XXI ст. на данні явища, а також осмислити та визначити цінність історичного спадку із сучасної точки зору. Розглянуто культурні, соціально-економічні, політичні, техніко-юридичні фактори, що призвели до ліквідації місцевого права та зміни у культурному і господарському житті козаків українських губерній з наданням їм особливого правового і культурного статусу.

Ключові слова: комплектування, козацьке військо, козаки, військова служба, історіографія, методологічні принципи, соціальний статус.

The article canalizes historiographical conceptions and theories dealing with the origin of nadnipriany cossacks class. It was cleared up that there were two ideas of nadnipriany cossacks origin: ethnic and social. Scientists share the opinion that it is Cossacks who defended Ukrainian people from foreign enemies, made an active resistance to social, national and religious oppression. The author of the article makes an attempt to analyze the views and ideas of researchers XIX-XXI centuries about these events, understand and determine the value of the historical heritage with a modern point of view. The principles of the manning of the Cossack army in Ukraine in the XVII century are nalized in this article, and the internal organization of the troops, and the system of maintenance and command are considered in this article. The author considers cultural, social and economic, political, technical and legal factors that influenced the local low abolishing and changes in the cultural life of Chernigov province giving in a specific legal and cultural status. It is grounded that nadnipriany cossacks were formed out of the representatives from different classes and the autochthon conceptions on nadnipriany cossacks origin are the most evident of all. It is reasoned out that vacant lands in the left-bank Ukraine were the necessary condition for the development of nadnipriany cossacks settlement. The History of social and economic state of Hetmanshchina in conditions of the considerable influence of Russian empire is on of the key researches of modern science, which are rather grounded, paying attention to their influence upon the future of Ukraine. At different times this problem was under consideration of such historians as: V. Ruban, D. N. Bantysh-Kamenskyi, M. O. Markevych, V. G. Avseenko, I. V. Telychenko, V. O. Myakotyn, L. Okynshevych, O. T. Gurzhiy, L. Melnyk, V. I. Byelashov. Topicality of this work is defined by the peculiarities of modern development of Ukraine, theoretical and practical needs of its modernization. Social and economic relationships in the society are one of the most powerful factors that define country's development. Hetmanshchina was a state body with firm groups and camps which differed in social and economic independence. Establishment of the temporary board in hetman's government led to considerable changes in social and economic life of the population of Hetmanshchina and in some way had an influence on the development of self-government, the amount of

taxes and fulfilled duties, economic and political process. In fact when a new state body was created and took all government and hetman's power upon itself, Russian population that led to a deep economic crisis in the area. It is necessary to point to the scientific urgency of the subject, as well as to its applied importance. The investigation of the state power bodies activities in social and economic life meets the needs of a modern state development which are aimed at spreading and extending of self-government. The purpose of this work is to analyze documentary source, to summarize historical researches to find out the role of the temporary board in hetman's government for the development of social and economic relationships in Hetmanshchina.

Keywords: historiography, methodological principles, nadnipriany cossacks, cossack's regiments, historical heritage, ethnic, social status.

Актуальність статті обумовлена особливостями сучасного розвитку історичної науки, теоретичною і практичною необхідністю її модернізації. Соціально-економічні відносини у суспільстві виступають одним із вагоміших факторів, що визначають розвиток держави. Мета роботи полягає у тому, щоб здійснивши аналіз документальних джерел й історіографічних досліджень визначити формування землеволодіння надніпрянського козацтва, його вплив на соціально-економічне життя України. Разом із науковою актуальністю статті необхідно визначити її практичне значення. Дослідження соціально-економічних процесів, формування землеволодіння, різні погляди на ці питання, відповідають потребам сучасного розвитку держави, тому-що дають можливість формування регіонального самоуправління і запровадження приватної власності на землю.

Виклад основного матеріалу. Історію наукового дослідження проблеми формування землеволодіння надніпрянського козацтва умовно можна поділити на три періоди: 1) XIX ст.; 2) початок XX ст. – 1991 р.; 3) 1990-ті роки – початок XXI ст. Перший період характеризується зверненням уваги дослідників на формування землеволодіння надніпрянського військового козацького стану, як умови охорони прикордонних земель держави [12]. Вже на початку XIX ст. здійснюються спроби надати оцінку участі українського козацтва у війнах Польщі та Московського царства із зовнішніми та внутрішніми ворогами, у нагороду за службу козаки отримували у володіння землі [5]. Починаючи з 1880-х років відбулись суттєві зміни у вивченні історії землеволодіння надніпрянського козацтва. Так, основним досягненням М. Стороженко можна вважати розгляд ним участі надніпрянських козаків у організації спротиву армії Наполеона, вчений ґрунтуючись на досвіді попередників, переконливо доводив, що одним з стимулів захищати Російську імперію були землі даровані козацькому стану російськими правителями [27]. Д. Міллер розкрив особливості входження Гетьманщини до економічних, соціальних та військових структур Російської держави і зупинився на умовах перетворення надніпрянської козацької старшини на великих землевласників, а з часом на російських дворян [17]. І. Павловський звернув увагу на козаків Лівобережної України у зв'язку з вивченням історії землеволодіння та землекористування на Полтавщині [22]. Він розкрив процес формування землеволодіння надніпрянських козацьких

полків, юридичне закріплення цього процесу в законах Російської імперії. І. Павловський першим описав процес залучення наддніпрянських козаків на військову службу у 1830-х рр. та під час Кримської війни (1853-1856 рр.) і нагороду їх земельною власністю на Північному Кавказі. У другій половині XIX ст. на ґрунті зростання зацікавленості до вітчизняної історії зросла потреба російського суспільства в аналізі та шляхах вирішення так званого «польського питання». У зв'язку з придушенням польських повстань 1830-х та 1860-х рр. згадуються полтавські та чернігівські козацькі полки, що безпосередньо брали участь у цих подіях або виконували, на прикордонних з Польщею землях, поліцейські функції. Надання українським козакам у володіння історичних польських земель бачилось російським урядом, як один із факторів закріплення своєї влади у західному регіоні [23].

Другий етап досліджень характеризується увагою до наддніпрянських козаків з боку дослідників у галузі соціально-економічної історії [19]. У монографії М. Слабченко декілька розділів присвячено «земельному казацькому питанню» [24]. Автор описав побут і господарство наддніпрянських козаків Полтавської та Чернігівської губерній, визначив підтвердження права на володіння землями, що стало однією з причин їх добровільної згоди вступати на військову службу до російської імперської армії. Частково процес формування земельної власності наддніпрянських козаків розкритий у красномовній літературі даного періоду та в узагальнюючих працях з історії українських губерній Російської імперії [11]. У середовищі закордонних дослідників цього часу панувала думка про симпатії великих земельних власників, вихідців з української козацької старшини, до французького імператора Наполеона [3]. Під час вивчення соціально-економічних процесів на українських землях О. Левицький, В. М'якотін, І. Лучицький пробували довести теорію про існування общинного ладу землекористування у наддніпрянських козаків [16]. Цю точку зору підтримував В. Борисенко, який доводив, що общинне землеволодіння існувало у всіх козацьких полках Українського Лівобережжя. Про розповсюдження общинного землеволодіння на території Гетьманщини писав О. Гуржій [7]. Академік М. Слабченко вважав подібну точку зору, такою що не відповідає істині [25], заперечуючи сам факт існування общинних порядків у наддніпрянських козаків [24]. Використовуючи архівні документи він переконував у тому, що земля була об'єктом куплі-продажу і відчуження її скоріш за все відбувалось у той час, коли вона мала найнижчу ринкову вартість [26]. О. Єфіменко стверджував, що общинні порядки були у наддніпрянських козаків тільки до XVI століття [8]. О. Лазаревський не визначився з чіткою позицією відносно цього питання [15]. Проблема, як бачимо, не проста. Але як би, то не було, не визнавати факт існування на українських землях общинного землеволодіння зовсім не варто. Так, наприклад, у Березнянській сотні «никаких обмежень в свободном степу не бывало, но свободно было тот волний восковий

степ, где хотя кому косить» [9]. «С давних времен, начавши от с. Чарторейки аж до Воронежа было все пуца вольная, в какой пуци и села селились и всем было волно в туя пушу ездить и хаты в оной пуци ставить» [3, с. 437]. За містом Короп вільним був так званий «Козацький сіноркос», яким «козаки городові издавних времен ... как предки их так и они» володіли [21]. У спільному володінні козаків був також степ за селом Фастівці над річкою Гайворонкою у Івангородській сотні. У Конотопській сотні «вільний степ» розкинувся за селом Семенівка [24]. Врожайність земель, на думку багатьох дослідників, позбавляло необхідності особистого володіння ними [10]. Про спільний обробіток земель може свідчити випадок з мешканцями Конотопа, які «государеву землю распахали многую и хлеба сеяли оржаной и яровой и сена покосили и лес и бортные деревья посеки и межи и копцы перепахали». «Опанас Зенченко немає и неповинен будет у оного товариства войскового и мещан жадное скупщины брати и нетурбовати» [24]. На пріоритет індивідуальної власності у цей час, але не на повне її переважання вказував І. Лучицький [16]. Академік Л. Мілов, пишучи про общину, допускав думку, про те, що на певному етапі її розвитку «паевая форма соединялась с практикой распоряжения земель на правах личной собственности» [18]. Визначаючи факт переходу на Лівобережній Україні в індивідуальну власність орних земель, В. Борисенко доводив, що протягом другої половини XVII ст. у суспільному користуванні общини залишались переважно розрізнені угіддя [2]. У розпорядженні общини до кінця XVIII ст. були і орні землі [4]. Було зазначено, що старшинсько-гетьманська адміністрація поступово обмежувала права козацьких общин на їх землі. Л. Мілов звертав увагу, на той факт, що спільні класові інтереси й спротив уряду та локальне об'єднання українських козаків і селян допомогли тривалому існуванню общини [18]. У зв'язку з початком Другої світової війни (1939-1945 рр.) побачили світ історичні праці, метою яких було нагадати українському населенню про патріотизм і любов до землі своїх предків [6]. Починаючи з середини 1950-х рр. радянські вчені-історики відродили дослідження у соціально-економічній сфері. Головна увага істориків В. Неупокоева та Т. Лазанської було приділено питанням демографії, процесам обеззелення і зниження прибутковості наддніпрянських козацьких господарств [14]. Суттєвий внесок у розвиток історіографії земельного володіння українських козаків зробив Б. Абаліхін. Його праці стали першою спробою обґрунтування і повноцінного аналізу історіографічного матеріалу, що відносився до теми наддніпрянського козацтва [1].

Упродовж третього періоду одним із напрямів стало комплексне вивчення історії формування землеволодіння українського козацтва. Значний внесок у цей процес внесла професор В. Шандра [28]. Авторка розкрила процес формування і головні етапи становлення землеволодіння у козаків Лівобережної України у контексті діяльності Малоросійських генерал-губернаторств. Своїми пра-

цями спробували звернути увагу наукового співтовариства до теми землеволодіння іррегулярних військових формувань такі дослідники, як О. Кухарук та О. Любич [13].

Наддніпрянський козацький стан у вітчизняній та закордонній історичній науці розглядався здебільшого, як явище, що виникло через необхідність захищати кордони держави. Право на володіння землею набувалось за службу та використовувалося різними урядами як стимул для підкорення українських козаків. Цікава і драматична історія формування землеволодіння наддніпрянських козаків, не має до сьогоднішнього часу комплексного дослідження, – її вивчали тільки у контексті історії сільського населення українських губерній Російської імперії, і тому до нашого часу вона мало досліджена.

Список використаних джерел

- Абаліхін Б. С. Історіографія українського ополчення Вітчизняної війни 1812 р. *Український історичний журнал*. 1962. № 5. С. 99-104.
- Борисенко В. Й. Еволюція соціальної структури населення Гетьманщини. Київ. Наукова думка, 1997. С. 89. 151 с.
- Борщак І. Наполеон і Україна. З невідомих документів і з тогочасними ілюстраціями. Львів, 1937. 129 с.
- Вислобоков К. А. Собрание малороссийских прав, 1807 г. Киев. 1993. С. 419. 431 с.
- Вишняков В. И. Исторический обзор происхождения разных названий государственных крестьян. *Журнал Министерства Государственных Имуществ*. СПб., 1857. Ч. 62. От. I. С.13-35.
- Гербельський Г. Ю. Українські козацькі полки і українське ополчення у Вітчизняній війні 1812 р. Київ. 1943. 20 с.; Стрельский В. И. Участие украинского народа в Отечественное войне 1812 г. *Наукові записки КДУ ім. Т.Г. Шевченка*. Т. XI. Вип. 2. *Історичний збірник № 3*. Київ, 1952. С. 127-147.
- Гуржий А. И. Эволюция феодальных отношений на Левобережной Украине в первой половине XVIII в. Киев. *Наукова думка*. 1986. С. 52. 450 с.
- Ефименко А. Я. Южная Русь. *Очерки, исследования и заметки*. Т. I. СПб., Издание Общества имени Т.Г. Шевченко. 1905. С. 399-400. 550 с.
- Киевская старина*. 1894. № 9. С. 146.
- Киевская старина*. *Очерки истории Западной Руси и Украины*. 1915. № 1. С. 53.
- Клепацький П. Дворянське земське ополчення (козаки) 1812 р. на Полтавщині. За сто літ. Кн. 5. Харків. Київ. 1930. С. 6-21; Свідінський М. До історії козаччини. *Науковий збірник Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури*. Ч. 5. Харків, 1927. С. 3-64.
- Кулиш П. А. Отпадение Малороссии от Польши (1340-1654). Москва. Университетская типография, 1889. Т. III. 250 с.
- Кухарук А. Запорожское наследство. Украинское казачество после ликвидации Запорожской Сечи. *Родина*. 2004. № 5. С. 82-84; Любич О. Чернігівські козаки на початку XIX ст. *Сіверянський літопис*. 2007. № 4. С. 113-118; Любич О. Коротка історія малоросійського козацтва: соціально-економічний, правовий та світоглядний аспекти. Чернігів. Десна Поліграф, 2015. 394 с.
- Лазанская Т. И. Государственные крестьяне Украины в период кризиса феодально-крепостнической системы. Киев. Наука. 1991. 261 с.
- Лазаревский А. М. Малороссийские посполитые крестьяне (1648-1783). *Историко-юридический очерк по архивным источникам*. Чернигов, 1866. 245 с. *Описание старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления*. Т. I. Полк Нежинский. Киев. Типография К. Н. Милевского, 1893. 620 с.
- Лучицкий И. В. Гетман Мазепа и остерские общины земли: Из истории землевладения в Левобережной Украине. *Киевская старина*. № 1. 1892.
- Миллер Д. Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии. Превращения казацкой старшины в дворянство. *Киевская старина*. Кн. 1. 1897. С. 1-31; Кн. 2. С. 188-212; Кн. 3. С. 351-374; Кн. 4. С. 1-47.
- Милов Л. В. Великорусский пахарь и особенности российского исторического процесса. Москва. *Российская политическая энциклопедия*. РОССПЭН. 1996. С. 419. 573 с.
- Мысль имп. Александра I об учреждении в Малороссии козацких полков. *Киевская старина*. – Т. XXVIII. – Киев. 1890. С. 119-120; Китицин П. Полтавское дворянское ополчение 1812-1814 годов. *Киевская старина*. № 7-8. 1904. С. 10-14; Галушко Ю. А. Казачьи войска России. *Краткий историко-хронологический справочник казачьих войск до 1914 года*. Москва. 1993. 231 с.
- Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського. Інститут рукописів. Ф. 61. Спр. 1058. Л. 1.
- Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського. Інститут рукописів. Ф. І. Спр. 54 484 (Лаз 33). Л. 8.
- Павловский И. Ф. Малороссийское козацье ополчение в 1812 г. по архивным данным. Киев. 1906. 40 с.; Малороссийское козацье ополчение в Крымскую войну. *Труды Полтавской Губернской Ученой Архивной Комиссии*. Полтава. 1910. Вып. 7. С. 159-166; Малороссийские козацьи полки в борьбе с поляками в 1831 г. *Труды Полтавской Губернской Ученой Архивной Комиссии*. Полтава. 1910. Вып. 7. С. 108-116.
- По поводу Польского восстания в Киевской губернии. *Вестник Юго-Западной России*. Киев, 1863. Т. 4. С. 57-62; Чалый М.К. Из записок украинца «О польской справе 1861-1863 гг.». Киев. 1867. 106 с.
- Слабченко М. Є. Матеріали по економічно-соціальній історії України XIX ст. Т. 1. Харків, 1925. 317 с.
- Слабченко Н. Е. Организация хозяйства Украины от Хмельницыны до мировой войны. Часть первая. Хозяйство Гетманщины в XVII-XVIII столетиях. Том первый. Землевладение и формы сельского хозяйства. Одесса. Государственное изд-во Украины. 1922. С. 64, 73. 230 с.
- Слабченко Н. Е. Центральные учреждения Украины XVII-XVIII вв. Одесса. Типография Губерниально-го комиссариата Просвещения. 1918. С. 63. 208 с.
- Стороженко Н. К. К истории малороссийских козаков в конце XVIII и в начале XIX в. *Киевская старина*. 1897. Кн. 4. С. 473-480; Кн. 6. С. 473-480; Кн. 10. С. 115-130; Кн. 11. С. 143-156; Кн. 12. С. 332-350; Малороссийское ополчение 1812 г. *Чтения в историческом обществе Нестора Летописца*. Киев. 1891. С. 103-112.
- Шандра В. С. Малоросійське генерал-губернаторство, 1802-1856: функції, структура, архів. Київ. 2001. 356 с.; Генерал-губернаторства в Україні. XIX – початок XX ст. НАН України. Ін-т історії України. Київ. 2005. 428 с.

References

- Abolikhin B. S. (1962). Historiography of the Ukrainian militia of the Patriotic War of 1812. *Ukrainian Historical Journal*. № 5. P. 99-104.
- Borisenko V. Y. (1997). Evolution of the social structure of the Hetmanate population. *Kiev. Scientific Thought*. 151 p.
- Borschak I. (1937). Napoleon and Ukraine. From unknown documents and with illustrations of that time. *Lviv*. 129 p.
- Vyslobokov K. A. (1993). Assembly of Little Russian Rights, 1807 *Kiev*. 431 p.
- Vishnyakov V. I. (1857). Historical overview of the origin of different names of state peasants. *Journal of the*

Ministry of State Property. St. Petersburg. Part 62. Ot. I. P.13-35.

6. Gerbilsky G. Yu. (1943) Ukrainian Cossack Regiments and Ukrainian Militia in the Patriotic War of 1812, Kyiv. 20 p.; Strelsky V.I. (1952). Participation of the Ukrainian people in the Patriotic War of 1812 Scientific Notes T. G. Shevchenko. T. XI. No. 2. («Historical Collection No. 3»). Kyiv. P. 127-147.

7. Gurjiy A. I. (1986). The evolution of feudal relations in the Left Bank Ukraine in the first half of the XVII century. Kiev. Scientific thought. 450 p.

8. Efimenko A. Ya. (1905). Southern Russia. Essays, research and notes. TI SPb., Publication of the TG Society. Shevchenko. 550 p.

9. Kiev antiquity (1894). No. 9.

10. Kiev antiquity (1915). Essays on the History of Western Russia and Ukraine. No. 1.

11. Klepatsky P. (1930). Noble Zemsky militia (Cossacks) in 1812 in Poltava region. For a hundred years. Book. 5. Kharkiv. Kiev. Pp. 6-21; Svidzinsky M. To the history of the Cossacks. Scientific collection of the Kharkov Research Chair of the History of Ukrainian Culture. Part 5. Kharkov, 1927. P. 3-64.

12. Kulish P. A. (1889). The fall of Little Russia from Poland (1340-1654). Moscow. University typography. T. III. 250 p.

13. Kukharuk A. (2004). Zaporizhzhya heritage. Ukrainian Cossacks after the liquidation of Zaporozhye Sich. Family. № 5. P. 82-84; Lyubich O. (2007). Chernihiv Cossacks in the early nineteenth century. Siberian Chronicle. 2007. No. 4. P. 113-118; Lyubich O. (2015). A Brief History of Little Russian Cossacks: Socio-Economic, Legal and World Aspects. Chernihiv. Right Polygraph. 394 p.

14. Lazanskaya T. I. (1991). State peasants of Ukraine during the crisis of the feudal-serf system. Kiev. The science. 261 p.

15. Lazarevsky A. M. (1866). Little Russian Commonwealth Peasants (1648-1783). Historical and legal essay on archival sources. Chernihiv. 245 p. Description of old Little Russia. Materials for the history of settlement, land tenure and management. THOSE. Regiment Nezhinsky. Kiev. Typography K. N. Milevsky, 1893. 620 p.

16. Luchitsky I. V. (1892). Hetman Mazepa and the Oster Common Lands: From the History of Land Tenure in the Left Bank Ukraine. Kiev antiquity. No. 1.

17. Miller D. (1897). Essays on the History and Legal Life of Old Russia. The transformation of the Cossack officers into the nobility. Kiev antiquity. Book. 1. Pp. 1-31; Book. 2, pp. 188-212; Book. 3. P. 351-374; Book. 4. P. 1-47.

18. Milov L. V. (1996). Great Russian burial ground and features of the Russian historical process. Moscow. The Russian Political Encyclopedia. ROSSPEN. 573 p.

19. Thought imp. Alexander I on the establishment of Cossack regiments in Little Russia (1890). Kiev antiquity. - T. XXIII. - Kiev. Pp. 119-120; Kitsitsyn P. Poltava nobility militia of 1812-1814. Kiev antiquity. № 7-8. 1904, pp. 10-14; Galushko Yu.A. Cossack troops of Russia. Short historical-chronological directory of Cossack troops until 1914. Moscow. 1993. 231 p.

20. National Library of Ukraine Vernadsky. Institute of Manuscripts. F. 61. Cf. 1058.

21. National Library of Ukraine Vernadsky. Institute of Manuscripts. F. I. Spr. 54 484 (Laz 33).

22. Pavlovsky I. F. (1906). The Little Russian Cossack militia in 1812 according to archival data. Kiev. 40 p.; Little Russian Cossack militia in the Crimean war. Proceedings of the Poltava Provincial Academic Archival Commission. Poltava. 1910. Iss. 7. P. 159-166; Little Russian Cossack regiments in the fight against the Poles in 1831. Proceedings of the Poltava Provincial Academic Archival Commission. Poltava. 1910. Iss. 7. P. 108-116.

23. About the Polish uprising in the Kiev province (1863). Herald of Southwestern Russia. Kiev. Vol. 4. P. 57-62; Chaly M. K. From the notes of the Ukrainian "On the Polish Case of 1861-1863". Kiev. 1867. 106 p.

24. Slabchenko M. E. (1925). Materials on the economic and social history of Ukraine in the 19th century. Vol. 1. Kharkiv. 317 p.

25. Slabchenko N. E. (1922). Organization of the economy of Ukraine from Khmelnytsky to the World War. Part one. Hetmanate in the XVII-XVIII centuries. Volume One. Land tenure and forms of agriculture. Odessa. State Publishing House of Ukraine. 230 p.

26. Slabchenko M. E. (1918). Headquarters of Ukraine XVII-XVIII centuries. Odessa. Typography of the Provincial Commissariat of Enlightenment. 208 p.

27. Storozhenko N. K. (1897). On the history of the Little Russian Cossacks at the end of the eighteenth and early nineteenth centuries. Kiev antiquity. Bk. 4. P. 473-480; Book. 6. P. 473-480; Book. 10. P. 115-130; Book. 11. S. 143-156; Book. 12. P. 332-350; The Little Russian Militia of 1812 Readings in the Historical Society of Nestor the Chronicler. Kiev. 1891. P. 103-112.

28. Shandra V. S. (2005). Little Russian Governor General, 1802-1856: Functions, structure, archive. Kiev. 2001. 356 p.; Governor-General in Ukraine. XIX - beginning of XX century. NAS of Ukraine. Institute of Ukrainian History. Kiev. 428 p.